

НАЦІОНАЛЬНА КООПЕРАЦІЯ ТА ПРИВАТНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО НА ЗАКЕРЗОННІ ВПРОДОВЖ 1939—1944 РОКІВ

У статті аналізується діяльність національної кооперації та приватництва на окупованих нацистами українських етнічних землях за Сяном. Висвітлено процес господарської самоорганізації та самооборони в складних умовах окупаційної влади. Розкрито проблематику легалізації українських кооперативних та приватницьких інституцій на цих територіях у складі Генеральної Губернії (ГГ). Показано перешкоди нацистської тоталітарної влади щодо організаційного об'єднання української кооперації, а також приватництва в ГГ.

It is analyzed the activities of the national cooperation and enterprise at the occupied by Nazis Ukrainian ethnical lands over Syan at the article. It is lighted up the process of economical selforganization and selfdefense in the well-rounded persuasions of occupation power. It is exposed the problem of legalization Ukrainian cooperative and privacy institutions at that territory in the store of General Province (GP). It is demonstrated the obstacles of Nazis totalitarian power as for to organizational association of Ukrainian cooperation and enterprise in GP too.

Ключові слова: українська кооперація, українське приватне підприємництво, господарська самодопомога, інституції, господарська самоорганізація, національний рух.

Key words: Ukrainian cooperation, Ukrainian privacy enterprise, economical selfhelp, institutions, economical selforganization, national movement.

ВСТУП

Феномен економічної самоорганізації українців на північно-західних українських землях, прилучених до Генеральної Губернії, був наслідком еволюційного поступу національно-інституційної самоідентифікації. В жорстких межах тоталітарного нацистського режиму на цих землях відбулась певна легалізація інституцій національної кооперації та приватного підприємництва. Провід українського господарського руху зумів досягнути нагальну необхідність опанування українцями економічної сфери, без чого неможливо було б увияти собі національного самозбереження у тих умовах. Актуальність теми наукової статті зумовлена необхідністю вивчення історичного досвіду української кооперації і приватництва в атмосфері німецької бруталності та етноциду, організованого польським підпіллям, та визначення перспективних набуток цього досвіду для врахування їх в складному процесі національної господарської самоідентифікації у сучасній Українській державі.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Упродовж усього часу новітньої незалежності України щораз більше з'являється робіт, присвячених українському господарському руху, в яких вперше робиться спроба по-новому, об'єктивно висвітлити деякі його аспекти. Вагомий внесок у дослідження проблематики української кооперації та приватництва в умовах чужих держав зробили С. Злупко, С. Гелей, І. Васюта, Г. Голуб, В. Чайковський, С. Бабенко та ін. [1, с. 11—27].

Разом із тим, прогалиною у дослідженні національного господарського руху залишається період Другої світової війни. Історико-економічна наука не повинна замовчувати чи фальшувати правду цього трагічного періоду в історії українства та його господарських інституцій. Об'єктивне дослідження національної кооперації та приватництва — основних складових національного господарського руху — в умовах нацистської окупації сприятиме усвідомленню їхньої активної позиції в справі самооборони та господарської самопомоги та величезної господарської потенції українства.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної публікації є розкриття специфічних особливостей та конкретного досвіду функціонування господарських інституцій української кооперації та приватництва на Закерзонні в умовах нацистської окупації, з'ясування суті нівеляційного впливу на українське господарське середовище нацистського тоталітарного режиму.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

26 жовтня 1939 р. частина українських етнічних територій окупованої польської держави увійшла до Генеральної Губернії (ГГ), що запроваджена декретом Гітлера від 12 жовтня 1939 р. як особливий тип окупаційного режиму. Очолював ГГ Генеральний Губернатор, що був наділений всією повнотою влади. Йому підпорядковувались губернатори п'яти областей (дистриктів). Губернаторові дистрикту підпорядковувалися окружні старости (крайстаптмани). Дорадчим органом Генерального Губернатора була Рада, що складалася з найвищих чиновників губернаторського уряду. ГГ творило окрему правову, фінансову, митну складову частину Німеччини.

Столицею ГГ стало місто Краків. Територія ГГ поділялась на чотири дистрикти: Краків, Радом, Люблін, Варшава. У свою чергу, області складались з повітів на чолі зі старостою. Повіти ділились на громади на чолі з війтом, який вирішував всі поточні справи разом із радою, що складалась з 5—10 місцевих громадян. Рішення про національну приналежність вїтів чи ради приймала національна більшість даного населеного пункту [2].

До складу ГГ увійшли українські етнічні землі на захід від демаркаційної лінії по ріках Сяну, Солокії, Бугу: Холмщина, Підляшшя, Посяння й Лемківщина. У міжвоєнній Польщі українське населення цих земель зазнавало особливих утисків. Польський режим пильно стежив за тим, щоб між цими українськими територіями й Галичиною не існувало зв'язку і співпраці в організації національного культурно-економічного життя. Населення цього українського краю становило 1,2 мільйона, а територія — понад 16 000 км². Крім місцево-

го українського населення, сюди прибуло до 20 тисяч втікачів з окупованих більшовиками Галичини і Волині, а в 1940 р. — також з Буковини [3, с. 139].

Від самого початку окупації Краків став центром українського життя, де виникають українські громадсько-культурні інституції, постають українські школи, молодіжні організації. Майже в кожному українському селі Закарпаття відкрилися національні початкові школи, а в Сяноку, Ярославі, Криниці і Холмі засновано українські гімназії. У багатьох селах навіть почали діяти світлиці товариства "Просвіта".

На початковому етапі окупації, коли ще була відсутня німецька місцева цивільна адміністрація, на цих теренах з ініціативи місцевих діячів, а також емігрантів з радянської окупаційної зони в Сяноку, Ярославі, Холмі, Грубешові, Білій Підляській і Володаві організовуються перші українські громадянські допомогіві комітети. При цих комітетах виникають Господарські Ради, завданням яких було впорядкування господарського життя, координація діяльності кооперативних та приватницьких інституцій.

У середині листопада 1939 р. у Кракові чільники українських допомогівих комітетів зібралися на нараду, вислідом якої стало утворення координаційної централі, що було зафіксовано у меморіалі до німецької влади, врученому згодом Генеральному Губернаторові Г. Франку. Наприкінці листопада під головуванням полковника Українського Легіону Романа Сушка відбулися збори чільних репрезентантів українського наукового, церковного, політичного і господарського життя, на яких схвалено пропозицію створення Українського Національного Об'єднання (УНО), узгоджено проект статуту і призначено В. Кубійовича його головою.

Однак, нацистська влада не затвердила статуту УНО, а "постулат утворення центральної організації для українців у ГГ, — як згадує В. Кубійович, — постановила розв'язати спільно, тобто незадовільна форма — така сама, як її мали поляки і жида, але в цих вузьких рамках ми мали далеко більшу свободу рухів, ніж ті дві етнічні групи" [3, с. 140].

13—15 квітня 1940 р. представники українських допомогівих комітетів зібралися вдруге на з'їзд, який ухвалив рішення про формування Українського Центрального Комітету (УЦК) як централі всіх комітетів на чолі з В. Кубійовичем. Остаточне формування складу керівництва УЦК відбулося впродовж наступних двох місяців [3, с. 140].

У червні 1940 р. німецька окупаційна адміністрація погодилась легалізувати створення УЦК, що мав організувати освітнє, суспільне й господарське життя українського населення в ГГ та представляти його перед владою й передавати деякі доручення влади через цю самоорганізацію населення. Зрозуміло, що нацистський режим прагнув тримати УЦК під своїм повним контролем, включаючи й пильну опіку політичної поліції (SD). Проте це була перша організація, яка взялася представляти інтереси українського населення перед нацистською владою.

Під керівництвом відомого організатора національної банківської справи Атанаса Мілянчика у структурі УЦК постав Господарський Відділ, який координував діяльність української кооперації в ГГ. Українські Допомогіві Комітети (УДК) стали повітовими осередками УЦК. При Господарському Відділі УЦК було створено Осередок Організації Кооператив (ООК), що за підтримки повітових господарських референтів координував організацію нових кооперативів і відновлення тих, які були примусово включені в польські кооперативні союзи після новелізації кооперативного закону у 1934 р. (упродовж передвоєнного п'ятиліття від РСУКу від'єднано 430 кооперативів, а у 1939 р. тут залишився лише 161 український кооператив) [3, с. 138—140].

Із матеріалів Першого Кооперативного З'їзду в Кракові (лютий 1940 р.) дізнаємося про функціонування на цих теренах: 737 українських кооперативів для загального закупу й збуту, 48 молочарських кооперативів,

26 сільських кредитових кооперативів, 7 українбанків і 10 повітових кооперативних союзів. З початком 1940 р. в Кракові діяла торговельна централія — Українська Господарська Акційна Спілка (УГАС), у якій більшість акційного капіталу склали кооперативи. З'їзд окреслив як головне завдання кооперативного проводу на найближчу перспективу "по змозі в усіх селах з українським населенням заложити кооперативи" [4].

У кінці лютого на базі кредитного кооперативу першого ступеня в Ярославі був заснований Український Кооперативний Банк з філіями в Кракові й Любліні, що став фінансовою централею кооперації та її кредитового сектора. Згодом зростає роль краківського відділу УКБ, що лише за перший місяць діяльності (впродовж травня 1940 р.) досягнув балансової суми понад 600 тис. зл., а сума оборотів складала близько 4 млн зл.

Згідно з розпорядженням губернатора Г. Франка від 23 листопада 1939 р. вся кооперація була підпорядкована керівникові Відділу Прохарчування і Сільського Господарства Уряду ГГ. Для контролю кооперативної діяльності окупаційний уряд призначив своїх комісарів, що були, як вказувалося у розпорядженні, єдиними "суверенами" на терені кооперативу і союзу кооперативів, а кооперативному проводу відводилася роль дорадчого органу. Державну Кооперативну Раду та її ревізійний апарат, що відновили свою діяльність 1 грудня 1939 р., включено до загальної системи контролю над кооперативами. Комісаром Ради та комісаром Союзу Сільськогосподарських і Заробітково-Господарських Кооперативів (ССПЗГК) був призначений колишній директор Німецького Кооперативного Банку "Кредіт" в Луцьку Леопольд Платонік [5, с. 501—502; 6, с. 63].

Таким чином, окупаційна влада не була зацікавлена в організаційному об'єднанні української кооперації в ГГ. Чинилися перепони в справі об'єднання молочарської кооперації українців. Деякі молочарські кооперативи були підпорядковані Обласним Відділам окупаційної адміністрації "Господарки товщами й молоком". Вдалося лише добитися призначення заступниками німецьких керівників відділів колишніх працівників "Маслосоюзу", які дбали про формування інструкторського апарату й працівників молочарень з українців.

Не увінчалися успіхом й клопотання кооперативного проводу про легалізацію УГАСу як центральної торговельної організації кооперативів. Уряд ГГ офіційно дозволив лише її діяльність як окремої торговельної спілки.

Противилися зростанню української кооперації й чільники польських кооперативних союзів, що звинувачували українців у тому, що нібито вони "терором втягнули всіх до своїх кооперативів" [6, с. 78].

Внаслідок швидкого зросту української кооперації та зусиль А. Мілянчика й всього Господарського Відділу УЦК вдалося виклопотати дозвіл спочатку на окремих українських референтів при відділах польського ССПЗГК у Кракові й Любліні, а згодом й на окремі обласні (дистриктові) Ревізійні Відділи Українських Кооперативів у Кракові і Любліні для Лемківщини, Засяння, Холмщини й Підляшшя. Директором обидвох відділів був призначений Ю. Павликовський. Керівниками Відділів стали: в Кракові — І. Фостаківський, у Любліні — Є. Храпливий, а згодом М. Мельничук. У серпні 1940 р. був утворений координаційний Патронат Української Кооперації на чолі з Ю. Павликовським. ООК при УЦК реорганізовано в Кооперативну Секцію, що здійснювала загальне планування й координацію діяльності кооперації з господарськими референтами при УДК, "Сільським Господарем" і Комісією міста, провадила вишкіл кооперативних працівників та кооперативну статистику тощо. Така структура проводу українських кооперативів у ГГ була затверджена на Другому кооперативному з'їзді у липні 1940 р. в Ярославі. З'їзд закликав кооперативні союзи, щоб вони, організовуючи господарську самопомічу села, надавали допомогу господарським референтам УДК, а також організову-

вали кооперативну самодопомогу серед міського населення, особливо у середовищі українського робітництва й ремісників. У резолюціях з'їзду наголошувалося також на тісній співпраці та фінансовій підтримці "Сільського Господаря", який окупаційна влада відмовилася легалізувати. Господарський Відділ УЦК, разом із кооперативною організацією й Товариством "Сільський Господар" зобов'язувалися виробити докладний "план всестороннього розвою українських земель у Генерал Губернії, щоби зробити їх на ділі окремою господарською одиницею з власним обличчям ..." [4]. З'їзд визнав спільним органом кооперації та Товариства "Сільський Господар", що виходив у Ярославі під головною редакцією Л. Бачинського.

Усвідомлюючи інституційну роль кооперації у національному русі, кооперація ставила завдання: фінансово допомагати українським школам і освітнім товариствам, створювати та забезпечувати діяльність середніх і фахових шкіл, фундувати стипендії для молоді. З'їзд закликав кооперативи підтримувати своїм членством і співпрацею УГАС та доручав УКБ "так провадити справи, щоби кредитову обслугу українського господарського життя перебрати й утримати в своїх руках". Окрім цього, кооперація зобов'язалася виплачувати 0,5 % від виторгу для Господарського Відділу УЦК та 0,25 % від виторгу, як "український податок допомоги для комітету" [3, с. 138—140; 7].

Поступово усталася структура української кооперації в ГГ, що була певним компромісом між окупаційною владою та польською кооперацією. Головними господарськими осередками були союзні кооперативні об'єднання, що уряд визнав як окружні союзи (Kreisgenossenschaften) на терені дистриктів Люблін і Краків: Лемківський Союз у Сяноку, ОСК в Ярославі і Холмі, ПСК в Томашові, Володаві, Грубешові, Білій Підляській, Белзі, Перемишлі, Горлицях, Криниці, Тарногороді. ОСК та ПСК отримували товар у польських центральних, а потім розподіляли його серед усіх кооперативів в повіті, а також серед приватних купців обидвох національностей.

Пошавлялася кооперативна робота в містах. Так, на початку 1940 р. у Кракові організовано кооператив "Український Консум", що забезпечував українців міста продуктами та товарами першої необхідності. Розширила свою діяльність єдина у ГГ централь "Народної Торговлі" в Сяноку, що веде торгівлю всіма концесійними та продовольчими товарами, відкривши свою філію в Березові. З ініціативи Ю. Павликовського прийнято новий статут НТ, вибрано Надзірну Раду та призначено дирекцію. Тісною була її співпраця з АСК та українським банком, а також з приватними купцями краю. Збільшувала торгівлю галантереєю, мануфактурою, шкірами та іншими товарами УГАС з засновницьким капіталом 250 тис. зл., 75 % акцій якої володіла українська кооперація [8—11].

Про розвиток кооперативної мережі українців у ГГ впродовж перших півтора року нацистської окупації свідчать дані табл. 1:

Тенденція зростання українських кооперативів спостерігається впродовж усього 1941 р. Так, М.Сич на підставі даних польських архівів стверджує, що на кінець цього року в ГГ їхня кількість збільшилася до 1257 [6, с. 83]. Приблизно така ж кількість кооперативів збереглася до 1944 р. Перші три групи кооперативів, що об'єднували понад 80% селянських сімей, протягом 1941 р. доставили своїм членам товарів на суму 39 млн зл., закупили сільськогосподарських продуктів на 15 млн зл. та закінчили рік із річною балансовою сумою в 10 млн зл. Всього ж торговельні обороти української сільської кооперації за 1941 р., включно з молочарськими кооперативами, перевищили 70 млн зл. [12, с. 502—503; 6, с. 83].

23 листопада 1939 р. видано розпорядження Ганса Франка "Про господарство, про харчування і землероб-

ство в ГГ", яке встановлювало засади системи стягування "виробничих залишків" у сільському господарстві [13]. Загальна система контингентів була запроваджена в другій половині 1940 р., а для її забезпечення створений спеціальний поліційний підрозділ [14]. Організація заготівлі сільгоспродуктів провадила урядова централь з допомогою окружних кооперативів, якими керували німецькі комісари. Польські окружні кооперативи з українською національною більшістю стали провідними посередниками у збиранні контингентів. Провід цих кооперативів, вороже налаштований до всього українського та ревно виконуючи вказівки німецьких комісарів, накладав непосильні контингенти на корінне населення, щоби накликати на селян репресії. Частими були випадки, коли селяни для того, щоби захистити членів родини від примусового вивозу до Німеччини, декларували завищений розмір власної землі, що спричинювало неможливість виконання підвищених контингентів. Особливо дошкульними були зловживання та знущання над населенням при стягуванні контингентів м'яса. За невиконання контингентів українців висилали у табори праці на Холмщині або на роботи до Німеччини, наклали непосильні штрафи, виселяли із своїх садиб.

Українська кооперація в особі Господарського Відділу УЦК, Ревізійних Відділів Українських Кооперативів і УДК докладала чимало зусиль для оборони українського населення від накладань надмірних контингентів та репресій. Проте до кінця війни так і не вдалося добитися права на незалежну від польського "посередництва" діяльність українських кооперативних союзів та заготівлю сільськогосподарських продуктів, тому не завжди кооперативний провід та його представники на місцях могли забезпечити українських селян від німецьких репресій за невиконані чи недоставлені вчасно контингенти [15].

Ситуацію на цих етнічних українських теренах у різні періоди Другої світової війни добре відтворив Ілля Вітанович. Як він пише, після нетривалого "піднесення національного життя й пожвавлення громадської праці, під кінець війни ці землі перебули страшною мартирологією. Українській кооперації довелося обороняти населення в атмосфері німецької брутальності, провокацій та нападів з усіх боків. Банди з місцевих польських колоністів, організованих польським підпіллям, палили й грабували українські села, мордували людей. Вже від початку 1943 р. була дуже утруднена організаційна праця в районі і взагалі оборона населення" [5, с. 502].

Один із перших спалахів репресій проти українців краю припадає на кінець 1941 — початок 1942 р., коли було заарештовано та замордовано в концентраційних таборах понад 200 найсвідоміших активістів національного господарського та громадського руху. Чимало українських селян за доносами та за "вигадані провини при стяганні контингентів" було запроторено у карний табір у Вербоковичах.

Починаючи з 1943 р., антиукраїнський терор та масове винищення українців посилюється. Так, лише в Грубешівському повіті за період від січня 1943 до кінця квітня 1944 р. було спалено 15 сіл і замордовано 1385 осіб. Серед жертв масової різни було багато місцевих громадських і кооперативних працівників, учителів, священників. Характерно, що антиукраїнський терор чинився як з боку нацистських окупантів, так і з боку польських шовіністів: "З одного боку — німецько-гітлерівські кари за невиконані чи недоставлені вчасно в тих обставинах контингенти, побиття на фільварках, вигони з підводами, при згонах худоби, безглузді виселювання й переселювання цілих сіл, лови людей на роботи до Німеччини, запроторювання в концентраційні табори, з другого боку — польський терор, що нищив людей і майно населення, безборонного супроти тих, у несамовито жорстокій люті об'єднаних, ворожих Україні сил" [5, с. 502—503].

У таких умовах проходив процес самоорганізації українського приватного підприємництва [3]. Вже у перші

Таблиця 1. Види та кількість українських кооперативів в ГГ станом на 31 березня 1941 р.

№ з/п	Види кооперативів	На Лемківщині і Посянні	На Холмщині і Підляшші	Всього
1.	ОСК	1	-	1
2.	ПСК	4	6	10
3.	Сільські закуп.-збутові	357	516	873
4.	Молочарські	9	24	33
5.	Кредитні	27	34	61
6.	Міські споживчі	11	6	17
Всього		409	586	995

Джерело: Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: ТУК, 1964. — С.502; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. — Warszawa, 1993. — S. 46.

дні встановлення сталінського режиму багато західноукраїнських приватних підприємств покинуло рідні терени. Ті ж, котрі залишилися, втратили власну справу та здебільшого стали об'єктом репресій. У грудні 1940 р. заарештовано голову СУКіПу Ярослава Скопляка. Чимало приватників, підробивши собі документи про німецьке походження, переїхали на територію, окуповану нацистською Німеччиною, або ж перейшли новоутворений кордон нелегально. Серед останніх опинився головний редактор станового часопису "Торговля і Промисл" Володимир Несторович [16, с. 256—257].

За інформацією українського щоденного видання "Краківські Вісті", активні діячі приватницького руху, що емігрували з Східної Галичини, почали відродження своїх інституцій, успішно розбудовували різні ділянки політики, культури й економіки [16, с. 259]. УЦК під проводом Володимира Кубійовича, легалізований німецькою владою як централ місцевих українських допомогих комітетів (УДК) у червні 1940 р., крім допомогової та культурно-освітньої діяльності, координував працю національних господарських інституцій [16, с. 258].

При сприянні Господарського Відділу Українського Центрального Комітету (ГВ УЦК) в Кракові й активній участі купців і промисловців, членів колишнього СУКіП-у, створено весною 1940 р. в Кракові Товариство Українських Купців і Промисловців. Згодом, на рішуче домагання німецької окупаційної влади, змінено його назву на Об'єднання Праці Купців і Промисловців (ОПКП) в рамках ГВ УЦК. При господарських референтурах Українських Допомогих Комітетів і делегатур у містах Краків, Перемишль, Сянік, Ярослав, Ряшів, Криниця, Грубешів, Коросно, Холм, Біла Підляшська організовуються філії ОПКП [16, с. 259].

У травні 1940 р. у Кракові зібрався З'їзд Українських Купців і Промисловців Генерал-Губернаторства. З'їхалось кількадесят делегатів купецьких об'єднань. Крім обговорення загального становища підприємництва та найголовніших завдань, на З'їзді прийнято також низку резолюцій в окремих галузях (галузевих) комісіях, як-от: споживча, залізних товарів, паперова, текстильна, шкір і взуття, галантерейна. Резолюції стосувалися організаційних, громадсько-суспільних, адміністративних, галузевих проблем та справ фахового вишколу, купецького діловодства тощо [16, с. 259—260].

У 1939—1941 р. на територіях за Сяном українська кооперация тісно співпрацювала з приватною торгівлею, заснувавши разом у Кракові Українську Господарську Акційну Спілку [15, с. 159]. Проте окупаційний режим прагнув обмежити діяльність цієї спілки лише сферою торгівлі.

Діяльність українських приватних підприємців на окупованих нацистами теренах Польщі нерідко наштовхувалася на перешкоди тоталітарної влади, що проявлялась у насильницькій націоналізації підприємств, жорсткій регламентації їхньої роботи та чисельних заборонах на види підприємництва. Поширення набула переважно торгівля продуктами харчування (яриною, овочами медом тощо) [16, с. 257].

ВИСНОВКИ

Таким чином, поборюючи репресії нацистських окупантів, антиукраїнський терор польських шовіністів в умовах тотально керованого господарства провідники національного господарського руху спромоглися розбудувати систему господарської самооборони та зберегти функціонування економічних інституцій українства. Посттоталітарні трансформації економіки у нашій

державі відбуваються в умовах ігнорування історичних надбань національного господарського руху, які нездатна усвідомити посткомуністична номенклатурна та господарська квазіеліта. Це загострює проблему необхідності політико-економічної структурованості державної влади та суспільства в цілому. Така структурованість передбачає, на нашу думку, формування нової національної політико-господарської еліти, вихованої на засадах української кооперації і підприємництва та модерного світового досвіду ринкової трансформації суспільства.

Література:

1. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848-1944 років: [монографія] / О. Вербова. — Львів: ПАІС, 2009. — 375 с.
2. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941—1944). Історико-політичний нарис / В. Офіцинський. — Ужгород: Гражда, 2001. — 142 с.
3. Вербова О.С. Західноукраїнське приватне підприємництво у період Другої світової війни / О.С. Вербова // Вісник НУ "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. — Львів: Вид-во НУ "Львівська політехніка", 2005. — № 547. — С. 138—142.
4. Другий з'їзд українських кооператорів // Краківські Вісті. — 1940. — 26 липня. — Ч. 19. — С.11.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. — 624 с.
6. Sycz Mirosław. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / Mirosław Sycz. — Warszawa, 1997. — 332 s.
7. Вісник УЦК. — 1941. — 15 січня. — С.12.
8. "Народна Торговля", давніше і тепер // Краківські Вісті. — 1941. — 8 червня. — С.6.
9. Торговля в Генерал-Губернаторстві і наша участь в ній // Краківські Вісті. — 1941. — 28 квітня. — С. 17.
10. 3 нагоди з'їзду нашої кооперації // Краківські Вісті. — 1941. — 9 травня. — С.1.
11. Твори М. Розвиток наших торговельних станиць / М. Твори М. // Краківські Вісті. — 1941. — 13 січня. — С. 3.
12. Витанович І. Паньківський Кость — ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу (15. IV. 1855-16. XI. 1915) / І. Витанович. — Нью-Йорк: Вид ТУК. — Нью-Йорк, 1954. — 77с.
13. Dziennik rozporządzen Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarow. — 1939. — № 3. — S. 63—64.
14. Okupacja i ruch oporu w dziennikach Hansa Franka 1939—1945. — Tom I (1939—1941). — Warszawa, 1972. — S. 403.
15. Вісник УЦК. — 1941. — 1 квітня. — С.10.
16. Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні 1920—1945 / В. Несторович. — Торонто-Чикаго: вид. Клуб Українських Професіоналістів і Підприємців, 1977. — 342 с.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2012 р.